

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.71, 2026

Received: 16/12/2025 Accepted: 27/6/2026

Analysis and Criticism of Sources Regarding the Number and Names of Hafez Abru's Works

Mahboobeh Naghyeh

PhD student, Department of Persian Language and Literature, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran
mahboobeh.naghyeh@iau.ac.ir

Ghorbanali Ebrahimi *

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran
Dariyush41@iau.ac.ir

Shahrzad Niazi

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran
shahrzadniazi@iau.ac.ir

Abstract

Hafez Abru was a ninth-century historian, who served under Timur the Great and his successor, Shahrokh. In 1413 AD, Shahrokh first commissioned him to compose a geographical work and he was subsequently entrusted with several historical writing projects. Scholars who have examined his life and oeuvre have provided information regarding the number and titles of his works that remains unclear and imprecise. This ambiguity arises from several factors, including the extensive volume of his writings, his distinctive method of compilation, and the fact that many of his manuscripts have yet to be identified, critically edited, and published. This article critically evaluated the available information on his works through a descriptive-analytical methodology. To present a definitive list of his writings, his corpus must be classified into 3 categories: (1) works that he transcribed from other authors; (2) works that represent his original authorship; and (3) collected works that comprise both his own compositions and transcribed materials, along with new content. To establish an accurate list of his works, one must extract from these three categories the titles that he authored and present them as his genuine oeuvre.

Keywords: 7th Century (AD), History, Hafez Abru, Works.

Introduction

The primary objective of this article was to establish a comprehensive list of Hafez Abru's works through a comparative analysis of information drawn from existing sources and references. This study was predicated on the hypothesis that a thorough review of all available scholarship, alongside a comparative examination of the texts of Hafez Abru's edited works, can facilitate the preparation of a definitive inventory of the number and titles of his writings. The present study was historical in nature; that is, it examined and critically evaluated the information presented in previous research on the works of Hafez Abru. The following scholarly works were

* Corresponding author

conducted on Hafez Abru:

- Introduction by Khanbaba Bayani to the *Jami' al-Tawarix al-Rashidi* (1938)
- Introduction by Bahman Karimi to *Zafarnameh Nizam al-din Shami* (1949)
- Introduction by Tower in *Five Historical Treatises* (1958)
- Introduction by Heravi in *Hafez Abru's Geography* (1960)
- Modarresi's introduction to *Majma' al-Tawarix al-Sultaniyah* (1985)
- Modarresi in the first section of *Majma' al-Tawarix* (1991)
- Azkaei in *The Historians of Iran* (1994)
- Introduction by Hajj Seyyed Javadi in *Zobdat-ol Tavarix* (1993)
- Introduction by Sajjadi and Ale-Dawood in *Hafez Abru's Geography* (1996)
- Introduction by Mir Hashem Muhaddis to the *History of the Kings of Kart* (2010)
- *Continuity and Change in Iranian Historiography* by Gholamreza Amirkhani (2016)
- Introduction by Ghiyasyan to *Jame'i al-Tawarix* and *Majma' al-Tawarix* (2019)
- The article "Hafiz Abru" by Ale-Dawood (2019)
- The article "Hafez Abru and His Works" by Barthold (1996)
- The article "Hafez Abru" by Rezazadeh (2022)
- The article "The Life and Method of Historiography of Shahab al-din Hafez Abru" by Keshavarzghasemi (2009)

Materials & Methods

This study employed a historical research methodology, utilizing a descriptive-analytical approach to critically examine and synthesize existing scholarship on the works of the 9th-century historian Hafez Abru. The primary objective was to establish a definitive list of his authored works by resolving ambiguities and contradictions present in previous research.

The materials for this study consisted entirely of secondary sources, specifically the corpus of published research on Hafez Abru and his historiographical output. The primary data were drawn from a comprehensive review of 19 key scholarly works, which included:

- **Critical Introductions to Primary Texts:** Introductions to edited manuscripts of Hafez Abru's works, such as the *Jami' al-Tawarix al-Rashidi* (Bayani, 1938), *Zafarnameh Nizam al-din Shami* (Karimi, 1949), *Majma' al-Tawarix al-Sultaniyah* (Modarresi, 1985), and *Hafez Abru's Geography* (Heravi, 1960; Sajjadi & Ale-Dawood, 1996), among others
- **Analytical and Encyclopedic Articles:** Scholarly articles and book chapters dedicated to Hafez Abru's life and works, including those by Barthold (1996), Ale-Dawood (2019), Rezazadeh (2022), and Keshavarzghasemi (2009)
- **Comprehensive Historiographical Studies:** Broader works on Iranian historiography, such as *The Historians of Iran* (Azkaei, 1994) and *Continuity and Change in Iranian Historiography* (Amirkhani, 2016)

These sources were selected as they represented the full spectrum of modern scholarship on the subject, providing a range of perspectives and lists of Hafez Abru's purported works.

The research was conducted in a systematic, three-stage process:

1. **Data Compilation:** Information regarding the number and names of Hafez Abru's works was extracted from each of the 19 identified sources. These data were organized into a comparative table (as seen in the "Research finding" section), mapping the titles attributed to Hafez Abru by each scholar.
2. **Comparative Analysis:** The compiled data were subjected to a rigorous comparative analysis. The lists of works from all sources were cross-referenced to identify points of consensus, contradictions, and ambiguities. This involved a critical evaluation of the rationale each researcher provided for their attributions, noting where they diverged.
3. **Synthetic Categorization:** To reconcile the disparate findings, a new analytical framework was developed. It was determined that works attributed to Hafez Abru fell into 3 distinct categories:

- **Works he authored** (original compositions)
- **Works he compiled** (which might include his own and others' writings)
- **Works he transcribed** (copies of other authors' texts) By applying this tripartite classification to the data from the comparative analysis and by excluding works clearly misattributed (such as *Sirat'al Nabi* and *Kulliyat*), a final, synthesized list of Hafez Abru's original authored works was proposed. This method allowed for a systematic resolution of the confusion caused by his unique compilation.
- **Style and the incomplete publication of his manuscripts**

Research Findings

Karimi (1949) identified a collection comprising 16 works, including the Introduction and Index to Tabari's History, Tabari's History, Sub-Tabari's History, Introduction and Index to Jami' al-Tawarix, Jami' al-Tawarix, Kings of Kart, Four Small Pieces, Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah, Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Zafarnameh, Sub-Zafarnameh, and History of Shahrokh. Bayani (1938) listed 12 works, including the Kings of Kart, Toghatimur, Sarbedariyeh, Arghunshah, History of Ale Muzaffar, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, Oljaito, History of the Sahibqarani, Geography, and a Collection. Felix Tower (1957) identified a collection that included the Introduction and Index to Tabari's History, Tabari's History, Introduction and Index to Jami' al-Tawarix, Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah, Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Zafarnameh, Sub-Zafarnameh, and History of Shahrokh, as well as the Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah (whose fourth volume he called Zubdat-ol Tawarix), and the Geography. Mayel Heravi (1970) listed the Kings of Kart, Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, Zubdat-ol Tawarix, and Geography. Nafisi (1984) presented a collection that included Tabari's History, Sub-Tabari's History, Jami' al-Tawarix, Kings of Kart, Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah, Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Zafarnameh, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, Yamini's Translation, Beyhaqi's History, and Seljuqnameh. Warhram (1991) listed only the Geography. Seyyedjavadi (1993) listed the Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah, which included the Kings of Kart, Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah, Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, History of the Sahibqarani, and Geography. Azkaei (1994) listed the Sub-Jame' al-Tawarix, History of Shahrokh, Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah, Geography, and Jami' al-Tawarix. Barthold (1996) listed Tabari's History, Jami' al-Tawarix, Zafarnameh, Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah, Zubdat-ol Tawarix, Geography, and Jami' al-Tawarix. Sajjadi and Ale-Dawood (1996) identified a collection that included the Introduction and Index to Tabari's History, Tabari's History, Sub-Tabari's History, Jami' al-Tawarix, Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah, Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Zafarnameh, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, and History of the Sahibqarani, as well as the Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah, Zubdat-ol Tawarix, Geography, and History of the Eastern Kings. Keshavarz Qasemi (2009) listed a collection that included Sub-Tabari's History, Kings of Kart, Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah, Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, and local dates, as well as the Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah, Zubdat-ol Tawarix, and Geography. Amirkhani (2016) presented a collection that included Tabari's History, Sub-Tabari's History, Jami' al-Tawarix, Kings of Kart, Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah, Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Zafarnameh, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, parts of Geography, and History of the Abbasid Caliphs, as well as the Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah, Zubdat-ol Tawarix, Sub-Gozideh History, Introduction to the Shahnameh of Baysonqori, and Mu'az al-Ansab. Shahri (2021) listed the Kings of Kart, four treatises (Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah), Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah, Zubdat-ol Tawarix, and Geography. Rezazadeh (2022) listed the Kings of Kart, five treatises (Toghatimur, Amirvali, Sarbedariyeh, Arghunshah, and Kings of Kart), Sub-Jame' al-Tawarix, History of Ale Muzaffar, Sub-Zafarnameh, History of Shahrokh, Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah, and Zubdat-ol Tawarix.

Discussion of Results & Conclusion

In the manuscript inventories, no work entitled "Collection" or "Kulliyat" is attributed to Hafez Abru;

nevertheless, all of his writings may be regarded collectively as a historical compendium spanning the entire period from the beginning of Islamic history to the author's own time. In any case, attributing a unified collection specifically to Hafez Abru is erroneous. Moreover, certain works appearing in manuscript indexes—particularly in the list compiled by Qara Balut—are, according to the introductions of critical editions and the findings of modern scholars, unequivocally not authored by Hafez Abru. These include *Sirat'al Nabi*, *Kuliyat*, and the *History and Lineage of the Kings of Gharat*.

The central subject of this article—namely, the definitive titles of Hafez Abru's works—could not be established with certainty until all of his manuscripts were identified, critically edited, and published. Based on the foregoing discussion, Hafez Abru transcribed material from various sources, composed original treatises, and subsequently compiled these treatises into an unnamed collection. In other words, he constructed the history of Iran through a chain of both his own and others' works. Consequently, some researchers had enumerated these works separately, and we adopted the same approach in presenting his oeuvre as follows: *Sub-Tabari's History* (translated by Bal'ami), *Sub-Zafarnameh*, *Sub-Jame' al-Tawarix*, the *History of Hazrat Sahib Qarani* (Timur), the *History of Shahrokh Mirza*, *Majma' al-Tawarix al-Sultaniyyah* (the last, or fourth, volume of which was known as the *Zobdat ol-Tawarix*), and the *Geography*.

بازکاوی و نقد منابع درباره تعداد و نام آثار حافظ ابرو

محبوبه نقیه، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

mahboobeh.naghyeh@iau.ac.ir

قربانعلی ابراهیمی* ، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

Dariyush41@iau.ac.ir

شهرزاد نیازی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

shahrzadniazi@iau.ac.ir

چکیده

حافظ ابرو (۷۵۸-۸۳۳ق) از مورخان قرن نهم است که در خدمت امیر تیمور گورکانی و شاهرخ بوده است. اولین بار در ۸۱۶ق شاهرخ او را مأمور کرد که کتابی در حوزه جغرافیا بنویسد. حافظ ابرو سپس چند بار مأمور به تاریخ‌نگاری شد. محققان و مصححانی که به زندگی و آثار او پرداخته‌اند، درباره تعداد و نام آثار او مطالبی آورده‌اند که روشن و صریح نیستند. برخی از این دلایل عبارت‌اند از: شمار فراوان آثار حافظ ابرو، روش کار او در تدوین مطالب و نیز شناسایی، تصحیح و چاپ نشدن همه دست‌نویس‌های آثار وی. در نوشتار حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به نقد اطلاعات موجود درباره آثار او پرداخته شده است. نوشتار حاضر بر مبنای این فرضیه انجام شده که بررسی همه پژوهش‌های در دسترس و مقایسه متن آثار مصحح حافظ ابرو با یکدیگر می‌تواند به تهیه فهرستی درباره تعداد و نام آثار حافظ ابرو کمک کند. بررسی و تحلیل اطلاعات نشان داد که برای ارائه فهرستی از آثار او باید آن‌ها را به سه دسته تقسیم کرد: ۱. آثاری که بر پایه متون پیشین تدوین یا از روی آن‌ها نوشته شده‌اند؛ ۲. آثار تألیفی مستقل مؤلف؛ ۳. آثاری که ماهیتی مجموعه‌ای دارند و دربردارنده تألیفات مستقل مؤلف، متون برگرفته یا رونویسی شده، و نیز مطالب افزوده و تازه‌اند. برای ارائه فهرستی از آثار او باید از این سه دسته، نام آثار تألیفی مستقل وی را استخراج و به‌عنوان آثار حافظ ابرو معرفی کرد.

واژه‌های کلیدی: قرن نهم، تاریخ، حافظ ابرو، آثار.

* نویسنده مسئول

مقدمه

نورالله عبدالله بن لطف‌الله بن عبدالرشید بهدادینی خوافی ملقب به حافظ ابرو، از مورخان بزرگ ایران است که در دوران فرمانروایی تیمور و شاهرخ در ایران می‌زیسته است. درباره ملقب شدن او به حافظ ابرو دلایلی ذکر شده است (ر.ک. حافظ ابرو، ۱۳۵۰، ص. ۸-۹). تاریخ تولد او به درستی معلوم نیست؛ ولی زمانی که به دربار شاهرخ درآمد سن کافی داشته تا در زمره خدمتگزاران او قرار بگیرد و با مردان بزرگ آن روزگار معاشر باشد. حافظ ابرو در تمام مسافرت‌های جنگی تیمور همراه او بوده است. بیانی، مصحح برخی آثار حافظ ابرو، براساس قرآینی حدس زده که تاریخ تولد وی ۷۵۸ق باشد. حافظ ابرو پس از مرگ تیمور در دربار شاهرخ به خدمت مشغول شد. حافظ ابرو از فنون تاریخ‌نویسی اطلاع داشته و در مقدمه برخی از آثارش در این باب مطالبی نوشته است. او همواره از صاحبان دانش برای اصلاح خط‌هایش در نوشتن تاریخ یا اغماض درباره آن‌ها درخواست کمک کرده است. وی ۷۵ سال زندگی کرده و در ۸۳۳ق در زنجان درگذشته و در همان‌جا مدفون است (حافظ ابرو، ۱۳۵۰، ص. ۹-۱۴).

درباره زندگی، تعداد و نام آثار حافظ ابرو قلم‌فرسایی شده است؛ باین حال زندگی و آثار او همچنان در پرده‌ای از ابهام باقی مانده و دلیل اصلی این است که همه آثار او تصحیح و چاپ نشده و درباره آثار چاپ‌شده نیز پژوهشی صورت نگرفته است. موضوع اصلی نوشتار حاضر ارائه فهرستی از آثار حافظ ابرو با مقایسه اطلاعات منابع و مراجع موجود است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است؛ یعنی پس از گردآوری مطالب درباره آثار او، اطلاعات به‌دست‌آمده تحلیل و نقد شده است. پیش از این در مقدمه آثار چاپ‌شده از حافظ ابرو و شمار اندکی

مقالات در برخی از نشریه‌ها و دانشنامه‌ها فهرست‌هایی از آثار حافظ ابرو ارائه شده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش حاضر پیشینه‌محور است؛ یعنی به بررسی و نقد اطلاعات ارائه‌شده در پژوهش‌های پیشین درباره آثار حافظ ابرو پرداخته است. این اطلاعات بیشتر در مقدمه آثار تصحیح و چاپ‌شده حافظ ابرو آمده و اساس کار نگارندگان در پژوهش حاضر است. همچنین، برخی از مقالات مندرج در مجلات یا دانشنامه‌ها به‌طور مستقل به زندگی و آثار حافظ ابرو پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها عبارت‌اند از:

- مقدمه بیانی در ذیل جامع‌التواریخ رشیدی تألیف حافظ ابرو (۱۳۵۰)؛ کتابی که بازنشر نسخه ۱۳۱۷ همین عنوان کتاب است. بیانی در مقدمه، اطلاعاتی را به‌صورت انباشته، تکراری و بدون نظم درباره آثار حافظ ابرو ارائه داده است.
- مقدمه کریمی در ذیل کتاب ظفرنامه نظام‌الدین شامی حافظ ابرو (۱۳۲۸). کریمی در این مقدمه درباره آثار حافظ ابرو با توجه به سه نسخه‌ای که از ذیل ظفرنامه در اختیار داشته، سخن گفته است.
- مقدمه تاور در پنج رساله تاریخی اثر حافظ ابرو (۱۹۵۸م). مقدمه این اثر فارسی نیست و بعدها برخی از مترجمان آن را به فارسی برگردانده‌اند.
- مقدمه مایل هروی در جغرافیای حافظ ابرو قسمت ربع خراسان؛ هرات (۱۳۴۹) همان‌طور که از عنوان اثر برمی‌آید فقط شامل ربع خراسان است از روی مقدمه‌های کریمی و بیانی نوشته شده است.
- مقدمه مدرسی زنجان در مجمع‌التواریخ السلطانیة حافظ ابرو (۱۳۷۰ الف) از روی نامه دانشوران ناصری و دیگر منابع، آثار حافظ ابرو را فهرست کرده است.

- اذکائی در تاریخ‌نگاران ایران (۱۳۷۳) شمار اندکی از آثار حافظ ابرو را نام برده است.

- مقدمه حاج سید جواد در زیده التواریخ تألیف حافظ ابرو (۱۳۷۲). این کتاب در سال‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۵ بازنشر شده است.

- فاتحی کتاب زیده التواریخ بایسنغری اثر حافظ ابرو (۱۴۰۰) را براساس بخش دوم نسخه حاج سید جواد، دوباره تصحیح و چاپ کرده است.

- مقدمه سجادی و آل داوود در جغرافیای حافظ ابرو (۱۳۷۵) که سه جلد نخستین آن به همت سجادی و سه جلد دوم به همت آل داوود تصحیح و چاپ شده است. این اثر در ۱۴۰۳ تجدید چاپ شده است. همچنین، ورهرام بخش‌هایی از آن را با عنوان جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو (۱۳۷۰ ب)، مایل هروی جغرافیای حافظ ابرو قسمت ربع خراسان؛ هرات (۱۳۴۹) و نیز آل داوود در ۱۳۹۹ بخش خراسان از این اثر را جداگانه تصحیح کرده است.

- مقدمه محدث در تاریخ سلاطین کرت (۱۳۸۹) که عیناً از روی مقدمه بیانی نوشته شده است و در نوشتار حاضر از آن‌ها یاد شده است.

- امیرخانی مؤلف تداوم و تحول در تاریخ‌نگاری ایران (۱۳۹۵) با مراجعه به آثار حافظ ابرو اعم از چاپی و دست‌نویس اطلاعاتی به دست داده است که با دیگر مصححان و پژوهشگران متفاوت است.

- مقدمه غیاثیان در چاپ نسخه برگردان جامع التواریخ و مجمع التواریخ (۱۳۹۸) که عیناً از روی ترجمه مقدمه تاور نوشته شده است و در نوشتار حاضر به همراه یکدیگر از آن‌ها یاد شده است.

- آل داوود در مقاله «حافظ ابرو» (۱۳۹۸) چاپ شده در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی دیدگاه‌های جدیدی درباره آثار حافظ ابرو ارائه داده است.

- بارتولد و ربن شه (۱۳۷۵) در مقاله «حافظ ابرو و آثار او» اطلاعات ناقصی درباره آثار حافظ ابرو ارائه داده‌اند.

- رضازاده (۱۴۰۱) در مقاله خود با عنوان «حافظ ابرو»، با توجه به برخی از پژوهش‌ها مطالبی را ارائه داده است.

- کشاور قاسمی (۱۳۸۸) در مقاله «زندگی و روش تاریخ‌نگاری شهاب‌الدین حافظ ابرو» نیز با بررسی منابع اندکی به ارائه اطلاعات درباره آثار حافظ ابرو پرداخته است.

متن پژوهش

۱- دیدگاه‌های مصححان آثار حافظ ابرو درباره تعداد و نام آثار وی

دیدگاه‌های پژوهشگران و مصححان آثار حافظ ابرو درباره تعداد و نام آن‌ها اتفاق‌نظر چندانی وجود ندارد. در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱-۱- بیانی و محدث

بیانی که بخشی از کتاب ذیل جامع التواریخ رشیدی حافظ ابرو را تصحیح کرده است، دیدگاه خود را درباره آثار حافظ ابرو چنین بیان می‌کند: نخستین اثری که از حافظ ابرو پدید آمده و سبب بلندی مقام او شده، ظاهراً ذیل کتاب ظفرنامه شامی و درباره تاریخ حکومت خود شاهرخ است که بعدها آن را بر ذیلی که به جامع التواریخ نوشته افزوده است. سپس به سال ۸۱۶ق به قسمتی از تاریخ (وقایع بعداز مرگ هولاکو از ۶۶۳ تا ۸۱۶ق) پرداخته و بعدها همین قسمت را دنبال کرده و به تاریخ وقایع ۸۲۳ق رسانیده است. شاهرخ در ۸۲۰ق حافظ ابرو را به نوشتن مجموعه حوادث عالم و وقایعی که تا زمان سلطنت او رخ داده است، گماشت. حافظ ابرو سپس

دومین اثر معتبر حافظ ابرو جغرافیای اوست. چون به سال ۸۱۷ یک کتاب جغرافیا به لغت عربی به شهرخ عرضه شد، وی دستور داد تا حافظ ابرو جغرافیای کاملی تألیف کند» (حافظ ابرو، ۱۳۸۹، ص. ۱۵-۱۷).

۲-۱- کریمی

کریمی ذیل کتاب *ظفرنامه نظام‌الدین شامی* را در ۱۳۲۸ تصحیح کرده است. ایشان در ذیل عنوان «مجموعه حافظ ابرو» نوشته است: حافظ ابرو در سال ۸۲۰ق به امر شهرخ مجموعه بسیار نفیسی در سه جلد جمع‌آوری کرده است. این مجموعه شامل مقدمه و فهرست نوشته حافظ ابرو، *تاریخ طبری بلعمی*، ذیل *تاریخ طبری* نوشته حافظ ابرو، مقدمه و فهرست بر *جامع التواریخ*، سه جلد کامل *جامع التواریخ* رشیدالدین فضل‌الله، *تاریخ و نسب ملوک کرت*، چهار قطعه تاریخی کوچک نوشته حافظ ابرو (*پادشاهی طغاتیمور*، *پادشاهی امیر ولی*، *تاریخ امرای سربداریه* و *تاریخ امیر ارغونشاه*)، ذیل *جامع التواریخ* خواجه رشیدالدین فضل‌الله نوشته حافظ ابرو (وقایع ۷۰۶ تا ۷۹۵ق که ختم جامع التواریخ و شروع *ظفرنامه* است)، *تاریخ آل مظفر* نوشته حافظ ابرو، *ظفرنامه نظام‌الدین شامی*، ذیل *ظفرنامه* تا مرگ تیمور نوشته حافظ ابرو، *تاریخ شهرخ* تا ۸۱۹ق نوشته حافظ ابرو (حافظ ابرو، ۱۳۲۸، ص. ۴). کریمی از ذیل کتاب *ظفرنامه* و نه ذیل *ظفرنامه* سخن گفته که ناظر بر این حقیقت است که حافظ ابرو عنوانی برای آن قرار نداده است.

۳-۱- تاور و غیاثیان

تاور پنج رساله تاریخی را در ۱۹۵۸م تصحیح کرد. او از آثار حافظ ابرو نام برده و غیاثیان در مقدمه چاپ نسخه‌برگردان *زبدۃ التواریخ* فهرست تاور را ترجمه و نقل کرده است. فهرست آثار مطابق نظر تاور عبارت‌اند

جغرافیای خود را مرتب ساخته و به تدوین وقایع پس از مرگ غازان خان، یعنی از سال ۷۰۳ق - که خواجه رشیدالدین کتاب *جامع التواریخ* را بدان‌جا رسانیده بود - شروع کرده به‌طوری که *جامع التواریخ* رشیدی را ذیلی باشد و این کتاب شامل فصول ذیل است: ۱- از سلطنت اولجایتو تا آخر حکومت آغچگی در عراق عجم و ابتدای پادشاهی امیر تیمور گورکان (۷۸۱-۷۰۳ق)؛ ۲- *تاریخ آل مظفر*؛ ۳- *تاریخ ملوک کرت*؛ ۴- پادشاهی طغاتیمور بن سودای کاون و پادشاهی امیر ولی بن شیخ علی هندو؛ ۵- *تاریخ امیر ارغونشاه*؛ ۶- *تاریخ سربداریه* و عاقبت کار ایشان؛ ۷- *تاریخ حضرت صاحبقرانی*؛ ۸- ذیل *ظفرنامه* که تدوین آن از ۸۰۶ق آغاز شد؛ ۹- *تاریخ شهرخ* میرزا که به سال ۸۱۹ق ختم می‌شود (حافظ ابرو، ۱۳۵۰، ص. ۱۸-۵۲). بیانی درباره قسمت‌های مجموعه حرفی نزده است.

مطالبی که بیانی آورده عیناً در مقدمه *تاریخ سلاطین کرت* تصحیح محدث تکرار و اضافه شده است: «از آنچه گذشت مستفاد می‌شود که به سال ۸۲۰ شهرخ میرزا حافظ ابرو را مأمور نوشتن *تاریخ حوادث عالم* کرده و او مأموریت خود را با اضافه کردن بخش‌های تاریخی به جغرافیای خود به سال ۸۲۳ انجام [داده] و تقدیم پادشاه کرده است. دیگر بار بایسنقر میرزا به سال ۸۲۶ مورخ دربار پدر را مأمور کرد تا تاریخی شامل تمام وقایع از آغاز خلقت تا زمان او به رشته تحریر درآورد. حافظ ابرو بنا به دستور بایسنقر *تاریخ مفصل عمومی* در چهار ربع تألیف کرد. ربع رابع را *زبدۃ التواریخ بایسنقری* نام نهاد و تمام کتاب را *مجمع التواریخ سلطانیه* خواند.

۱. این بخش با تصحیح بیانی، نخست در ۱۳۱۷ از سوی انجمن آثار ملی به چاپ رسید و بعدها در ۱۳۵۰، پس از تجدیدنظر، به صورت آفست منتشر شد.

از: ذیل جامع التواریخ که منسوب به حافظ ابروست، ذیل ظفرنامه شامی (تألیف ۸۱۴ق)، تاریخ شاهرخ که بعدها به مجموعه تاریخی و نیز زبدة التواریخ افزود. جغرافیای حافظ ابرو (تألیف ۸۱۷ تا ۸۲۳ق)، مجموعه حافظ ابرو (تدوین در ۸۲۰ق) که شامل مقدمه و فهرست مطالب، تاریخ بلعمی، مقدمه‌ای بر جامع التواریخ و فهرست مطالب آن، رساله درباره طغایتمور، رساله درباره امیر ولی، رساله درباره سربداریه، رساله درباره امیر ارغونشاه، ذیل جامع التواریخ، تاریخ آل مظفر، ظفرنامه نظام‌الدین شامی و ذیل ظفرنامه و تاریخ شاهرخ است. اثر بعدی او مجمع التواریخ السلطانیه در چهار جلد است که جلد آخر آن زبدة التواریخ بایسنقری نام دارد (حافظ ابرو، ۱۳۹۸، ص. ۵۹).

۱-۴- مایل هروی

ایشان که بخشی از جغرافیای حافظ ابرو را تصحیح کرده، براساس نسخه‌هایی که دیده و نیز مقدمه بیانی، از آثار حافظ ابرو چنین یاد کرده است: زبدة التواریخ، ذیل جامع التواریخ، ذیل کتاب ظفرنامه نظام‌الدین شامی، تاریخ آل مظفر، تاریخ ملوک کُرت، پادشاهی طغایتمور و امیر ولی، سربداریه، تاریخ شاهرخ میرزا، جغرافیا مختلط با تاریخ (ر.ک. حافظ ابرو، ۱۳۴۹، ص. ۱۲-۳۸). مایل هروی نسخه زبدة التواریخ را دیده و در چند صفحه آن را معرفی کرده، اما به این موضوع اشاره نکرده که این اثر ربع چهارم مجمع التواریخ است. همچنین از «جغرافیای مختلط با تاریخ» نام برده، ولی در توضیحاتشان دلیل این نام‌گذاری را ذکر نکرده است.

۱-۵- ورهرام

ایشان بخشی از جغرافیای حافظ ابرو را ذیل عنوان جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو

تصحیح کرده و درباره آثار حافظ ابرو نوشته است: وی دوره‌ای از تاریخ عمومی ایران و سایر سرزمین‌هایی را که با ایران پیوند تاریخی و فرهنگی داشتند، نگاشته است. نخستین اثر او اتمام کتاب ظفرنامه شامی است که بعدها به ذیل جامع التواریخ رسیدی افزود. او در سال‌های ۸۱۶ تا ۸۲۳ق وقایع بعداز مرگ هلاکوخان را نوشت. در ۸۲۰ق به دستور شاهرخ مجموعه حوادث عالم را تا زمان سلطنت او تحریر کرد. حافظ ابرو با اضافه کردن قسمت‌های تاریخی به جغرافیای خود در سال ۸۲۳ق آن را به پایان برد. سپس به تدوین وقایع پس از ۷۰۳ق، یعنی پایان کتاب جامع التواریخ رسیدی پرداخت، ازجمله آثار ارزشمند حافظ ابرو کتاب جغرافیای حافظ ابرو توأم با تاریخ است. او در ۸۱۷ق مأمور نگارش جغرافیای کاملی به زبان فارسی شد. حافظ ابرو در نوشتن آن به شرح تاریخ برخی از این شهرها نیز پرداخت، ازجمله تاریخ سرزمین فارس را از صدر اسلام تا زمان خودش نوشته است. به همین جهت، واژه تاریخ را در این اثر آورده است. عنوان اثر در نسخه‌های خطی تاریخ حافظ ابرو است. این عنوان در بالای فهرست مطالب آمده و در پیشگفتار با «دیباچه تاریخ حافظ ابرو» تکرار شده است؛ اما تاکنون به این عنوان توجه نشده و از آن با نام جغرافیای حافظ ابرو صحبت می‌شود. دلیل این موضوع آن است که مفهوم تاریخ و جغرافیا امروز با مفهوم پیشین آن فرق دارد. حافظ ابرو جغرافیا را رشته‌ای از تاریخ می‌داند و ماهیت تاریخ، یعنی آگاهی از منازل، شهرها، روستاها و اماکن بناشده (حافظ ابرو، ۱۳۷۰، ص. ۴-۱). دقت در مطالب گفته‌شده نشان می‌دهد که ورهرام نام آثار حافظ ابرو را نیاورده، اما درباره عنوان جغرافی یا تاریخ حافظ ابرو بحث کرده است.

۱-۶- مدرسی زنجانی

ایشان بخش اول مجمع‌التواریخ السلطانیه را تصحیح و شرح زندگی و آثار حافظ ابرو را بعینه از نامه دانشوران ناصری نقل کرده‌اند که از بین آثار حافظ ابرو فقط نام زبدة‌التواریخ بایسنغری (حوادث عالم از ابتدا تا ۸۲۹ق) را نقل کرده است (حافظ ابرو، ۱۳۷۰ الف، ص. ۴)؛ اما سرگذشت حافظ ابرو و آثار او نه در نامه دانشوران که در تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران اثر میرزا حسن خان اعتمادالسلطنه آمده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ص. ۱۶۶). به‌رحال اعتمادالسلطنه فقط به همین اثر حافظ ابرو اشاره کرده است. مدرسی زنجانی درباره دیگر آثار حافظ ابرو سخن نگفته است.

۱-۷- حاج سید جوادی

سید کمال حاج سید جوادی یکی دیگر از مصححان زبدة‌التواریخ این‌گونه از آثار حافظ ابرو یاد کرده است: ۱- ذیل ظفرنامه نظام‌الدین شامی؛ ۲- ذیل جامع‌التواریخ رشیدی؛ ۳- تاریخ آل مظفر؛ ۴- تاریخ ملوک کرت؛ ۵- پادشاهی طغایمور و پادشاهی امیر ولی؛ ۶- تاریخ امیر ارغونشاه؛ ۷- تاریخ شاهرخ میرزا؛ ۸- تاریخ حضرت صاحبقرانی؛ ۹- تاریخ امرای سربداریه. سپس یادآور شده که «کتب اخیر» هنوز تصحیح نشده‌اند (حافظ ابرو، ۱۳۷۲، ص. پانزده). مشخص نیست مقصود ایشان از «کتب اخیر» کدام یک از آثار ذکرشده است. همچنین، نامی از جغرافیای حافظ ابرو در فهرست گفته‌شده نیست. مصحح نامبرده در معرفی مجمع‌التواریخ السلطانیه نوشته‌اند: «حافظ ابرو مجموعه همه آثار تاریخی خود را در کتاب مجمع‌التواریخ السلطانیه مجدداً گرد آورده است» (حافظ ابرو، ۱۳۷۲، ص. پانزده). تألیف این

کتاب در ۸۲۶ق به فرمان بایسنقر میرزا شروع شد و دو سال طول کشید. این کتاب در چهار ربع یا جلد تنظیم شده و حوادث تاریخی را از آغاز آفرینش تا سال ۸۳۰ق در بر دارد. این چهار ربع عبارت‌اند از: ۱. ربع اول از ابتدای آفرینش تا ظهور پیامبر اکرم (ص)؛ ۲. ربع دوم در تاریخ زندگانی پیامبر (ص) تا انقراض خلافت عباسیان؛ ۳. ربع سوم از آغاز صفاریان تا تاریخ طایفه قراختائیه؛ ۴. ربع چهارم که زبدة‌التواریخ نام دارد و دو قسمت است: قسمت اول وقایع سال ۷۳۶ق، یعنی آخر ایام ابوسعیدی و انقضای دولت سلطنت چنگیزخانی تا مرگ تیمور در ۸۰۶ق، و قسمت دوم از شروع حکومت شاهرخ در ۸۰۷ق تا سوءقصد نافرجام به شاهرخ در سال ۸۳۰ق به‌دست احمد لر. نگارش این ربع پس‌از سال ۸۳۰ق است (حافظ ابرو، ۱۳۷۲، ص. هجده).

حاج سید جوادی که در تجدید چاپ زبدة‌التواریخ از جغرافیای حافظ ابرو نام برده، نوشته است: «یکی از کتب مهم حافظ ابرو کتاب جغرافیای اوست که در نسخه‌های خطی موجود تحت عنوان تاریخ حافظ ابرو یاد شده است» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ص. ۱۸).

۱-۸- سجادی و آل داوود

سجادی و آل داوود، مصححان بخشی از جغرافیای حافظ ابرو، درباره تألیفات وی سخن نگفته‌اند و تنها به این نکته بسنده کرده‌اند که حافظ ابرو در میانه نگارش اثر جغرافیایی‌اش (بدون عنوان معلوم) به فرمان شاهرخ، تدوین تاریخ‌نامه‌ای را آغاز کرد که همان مجمع‌التواریخ است، تکمله‌ای بر تاریخ طبری و جامع‌التواریخ تا وقایع روزگار خود او، و مفصل‌ترین اثر حافظ ابروست (حافظ ابرو، ۱۳۷۵، ص. ۱۹).

سجادی و آل داوود در یک جلسه پرسش و پاسخ با عنوان «بررسی و تحلیل آثار حافظ ابرو» دیدگاه‌های خود را چنین بیان کرده‌اند: آل داوود بر این باور است که حافظ ابرو، اول آثار تاریخی‌اش را نوشته بعد طرحی با نام «تاریخ کامل ایران» با عنوان مجموعه حافظ ابرو تدوین کرده که شامل ۱۳ قسمت است: مقدمه؛ تاریخ ایران و جهان تا ۳۱۸ق (برگرفته از ترجمه تاریخ طبری)؛ ذیلی بر تاریخ طبری (تألیف مؤلف)؛ جامع التواریخ رشیدی، ذیل جامع التواریخ رشیدی (تألیف مؤلف)؛ تاریخ ملوک شرق (تألیف مؤلف)؛ فصول کوتاهی از چند سلسله کوچک در عصر مغول، تاریخ سربداریه، تاریخ آل مظفر (تألیف مؤلف)؛ تاریخ ظفرنامه، ذیل ظفرنامه (تألیف مؤلف)؛ تاریخ امیر تیمور (تألیف مؤلف)؛ تاریخ شاهرخ (تألیف مؤلف). پس از این آثار، مجمع التواریخ را در چهار جلد نوشته و جلد آخر را زبده التواریخ نامیده است. بخش دیگر آثار او جغرافیای حافظ ابرو است (سجادی و همکاران، ۱۳۹۴، ص. ۷۸-۸۱). سجادی یادآور شده است که حافظ ابرو در مقدمه جغرافیای تاریخی حافظ ابرو گفته است که در حین تألیف جغرافیا به دستور شاهرخ به تألیف و تدوین مجموعه حافظ ابرو پرداخته است (سجادی و همکاران، ۱۳۹۴، ص. ۸۴).

آل داوود در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی این گونه از آثار حافظ ابرو یاد کرده است: ۱- مجمع التواریخ السلطانیه (از ۸۲۶ تا ۸۳۰ق) را تألیف کرد و «پس از تألیف و تکمیل مجموعه تاریخی خود درصدد برآمد تا کتاب مستقلی در تاریخ جهان با قلم خود بنگارد و چون بایسنقر او را بدین امر مأمور کرد از آن استقبال کرد و به این ترتیب مجمع التواریخ السلطانیه که متضمن تاریخ جهان از آفرینش آدم تا وقایع سال ۸۲۰ است، در چهار مجلد تدوین گردید» (آل داوود، ۱۳۹۸، ج. ۲۰/ذیل حافظ ابرو)؛ ۲- زبده التواریخ

بایسنقری: نام ربع چهارم از مجمع التواریخ السلطانیه است؛ ۳- مجموعه تاریخی شامل ۱۳ بخش است: مقدمه، تاریخ ایران و جهان تا ۳۱۸ق (برگرفته از ترجمه تاریخ طبری)، ذیلی بر تاریخ طبری (به قلم مؤلف)؛ جامع التواریخ رشیدی، ذیل جامع التواریخ رشیدی (به قلم مؤلف)؛ تاریخ ملوک شرق (به قلم مؤلف)؛ فصول کوتاهی درباره حکمروایی طغاتی‌مور و امیر ولی بن شاه علی هندو و امیر ارغونشاه، تاریخ سربداران، تاریخ آل مظفر (به قلم مؤلف)؛ ظفرنامه، ذیل ظفرنامه (به قلم مؤلف)؛ تاریخ امیر تیمور (به قلم مؤلف)؛ تاریخ شاهرخ (به قلم مؤلف). آل داوود به رساله‌هایی که حافظ ابرو خودش آن‌ها را نوشته و در این مجموعه آورده، از پنج رساله تاریخی هم نام برده و هر پنج رساله را معرفی کرده است که شامل پادشاهی طغاتی‌مور، پادشاهی امیر ولی، تاریخ امرای سربداریه، تاریخ امیر ارغونشاه و بخشی از تاریخ ملوک کرت است؛ ۴- جغرافیا؛ ۵- ذیل ظفرنامه شامی: در سال ۸۱۴ نوشته شده و حوادث ۸۰۶ تا ۸۰۷ق را در بر دارد. ۶- ذیل جامع التواریخ رشیدی: در سال ۸۲۰ق نوشته شده و به حوادث ۷۰۳ تا ۷۹۵ق اشاره دارد (آل داوود، ۱۳۹۸، ج. ۲۰/ذیل حافظ ابرو).

۲- دیدگاه‌های دیگر پژوهشگران درباره حافظ ابرو

۲-۱- نفیسی

نفیسی در تاریخ نظم و نشر، از آثار حافظ ابرو چنین یاد کرده است: ترجمه تاریخ طبری از بلعمی، ترجمه یمینی و تاریخ بیهقی و سلجوقنامه و جامع التواریخ رشیدی و ظفرنامه شامی. حافظ ابرو برای تکمیل این مجموعه کتاب‌هایی را تألیف کرد که عبارت‌اند از: ذیل تاریخ طبری، تاریخ آل کرت، تاریخ طغاتی‌مور، تاریخ امیر ولی، تاریخ سربداران، تاریخ امیر ارغونشاه، ذیل جامع التواریخ رشیدی، تاریخ آل مظفر، ذیل

ظفرنامه شامی و تاریخ شاهرخ تا ۸۱۹ق. این سلسله کتاب‌ها روی هم رفته به نام مجموعه حافظ ابرو معروف است که شامل تاریخ جهان از ابتدا تا سال ۸۱۹ق است (نفیسی، ۱۳۶۳، ج. ۲۳۸/۱). نفیسی تنها کسی است که ترجمه یمنی و تاریخ بیتهقی و سلجوقنامه را نیز جزو مجموعه به حساب آورده است. همچنین، ایشان به دقت از «ترجمه تاریخ طبری از بلعمی» یاد کرده‌اند که درست است؛ زیرا دیگران به مسامحه، اثری را که حافظ ابرو از روی آن نوشته، تاریخ طبری نامیده‌اند.

۲-۲- اذکائی

اذکائی در تاریخ‌نگاران ایران، از آثار حافظ ابرو چنین یاد کرده است: ذیل جامع التواریخ رشیدی، تاریخ شاهرخ، جغرافیا، تحریر جدیدی از جامع التواریخ، مجمع التواریخ السلطانیه (اذکائی، ۱۳۷۳، ص. ۳۸۰). همچنین، اذکائی یادآور شده که حافظ ابرو در ربع آخر کتاب ذیل جامع التواریخ اشاراتی به زندگی خود داشته است.

۲-۳- بارتولد

بارتولد در مقاله «حافظ ابرو و آثار او» درباره آثار حافظ ابرو نوشته است: «حافظ ابرو در سال ۸۱۷ق از سوی شاهرخ، جانشین تیمور، مأمور شد خلاصه‌ای از یک نسخه خطی عربی در زمینه جغرافیا - که پادشاه وقت آن را دریافت نموده بود- بنویسد [...] نگارش جلد اول در سال ۸۲۲ق خاتمه یافت. وی تاریخ تدوین جلد دوم را یک سال پس از آن نوشته است. بنا به دستور حکمران آن زمان حافظ ابرو در سال ۸۲۰ق موظف شد مهم‌ترین تألیفات پیرامون تاریخ جهان را در یک کتاب گرد آورد. او برای انجام این کار دستور یافت کلمه به کلمه سخنان طبری، قسمت اعظم جامع التواریخ رشیدالدین فضل الله همدانی و

ظفرنامه نظام‌الدین شامی را بازنویسی کند. در این اثر به دنبال مطالب جامع التواریخ از سال ۷۰۳ق تا لشکرکشی تیمور و ظفرنامه وقایع ۸۰۹ تا ۸۱۹ق رویدادهای سال‌های بعد را خود او نوشته است [...] حافظ ابرو در سال ۸۲۶ق به نوشتن تاریخ جهان در چهار جلد برای شاهزاده بایسنقر پرداخت. در جلد اول مشتمل بر تاریخ پیش از اسلام و تاریخ دوران پیامبر و خلفاست. ولی قسمت دوم از جلد چهارم یعنی تاریخ شاهرخ تا سال ۸۳۰ق که آخرین قسمت و مسلماً مهم‌ترین قسمت کل کتاب است [...] در سال ۸۲۸ق حافظ ابرو بنابه دستور شاهرخ نسخه جدید جامع التواریخ را نوشت. البته در این زمان قسمت اول زبدة التواریخ جایگزین بخش از بین رفته این کتاب شده بود. تدوین تاریخ جهان با مرگ مؤلف که در سوم شوال ۸۳۳ق روی داد، متوقف گردید» (بارتولد، ۱۳۷۵، ص. ۳۳-۳۵). در آنچه بارتولد نوشته، معلوم نیست مقصود از «بخش از بین رفته کتاب» و جایگزین شدن زبدة التواریخ چیست.

۲-۴- کشاورز قاسمی

کشاورز قاسمی در مقاله «زندگی و روش تاریخ‌نگاری شهاب‌الدین حافظ ابرو» آثار او را این گونه یاد کرده است: ذیل جامع التواریخ رشیدی که به حافظ ابرو منسوب است، ذیل ظفرنامه شامی و تاریخ شاهرخ تا ۸۱۶ق که بعدها به مجمع التواریخ و مجموعه پیوست، جغرافیای تاریخی، مجموعه حافظ ابرو که به سفارش شاهرخ در ۸۲۰ق سامان یافت و افزون بر تاریخ‌های محلی، مباحث زیر را در بر دارد: ذیلی بر تاریخ بلعمی، ذیلی بر جامع التواریخ، تاریخ سلسله کرت در هرات و بررسی‌های کوتاه درباره طغای تیمور و امیر ولی و سرداران و امیر ارغونشاه، تاریخ آل مظفر، ذیلی بر ظفرنامه نظام شامی، تاریخ سلطنت

شاهرخ تا ۸۱۹ق. مجمع التواریخ که چهار بخش است و بخش آخر چون به شاهزاده بایسنقر هدیه شده زبده التواریخ بایسنقری نامیده شده است. این بخش اخیر دو پاره است: از مرگ ابوسعید ایلخانی (۷۲۶ق) تا مرگ تیمور (۸۰۷ق) و تاریخ دوره شاهرخ تا ۸۳۲ق (کشاورز قاسمی، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۵-۱۲۸).

۲-۵- امیرخانی

امیرخانی در تدویم و تحول در تاریخ نگاری ایران آثار حافظ ابرو را چنین برشمرده است: ذیل ظفرنامه شامی که حافظ ابرو بعدها آن را جزو مجموعه تاریخی خود هم آورد. تاریخ شاهرخ تا ۸۱۶ق که حافظ ابرو بعدها نسخه تکمیل شده آن را برای مجموعه نوشت. ذیل جامع التواریخ رشیدی (از ابتدای اولجایتو تا زوال آغچگی یعنی وقایع ۷۰۳ تا ۷۸۱ق). حافظ ابرو مطالب ذیل نامبرده را با تغییراتی در زبده التواریخ بازنویسی کرد. عنوان جغرافیا در واقع نامی قراردادی است که پژوهشگران بر این اثر نهاده اند؛ زیرا حافظ ابرو عنوانی مستقل برای آن برگزیده و آن را در زمره مجموعه آثار تاریخی خویش جای داده بود. مجموعه تاریخی پرابهام ترین بخش از کارهای حافظ ابروست. او در این مجموعه متون تاریخی برجسته پیش از خود، یعنی تاریخ بلعمی، جامع التواریخ رشیدی و ظفرنامه شامی را نقل کرده و ذیل هایی بر آن ها نوشته است. افزون بر این درباره سلسله ها و خاندان هایی که از مرگ ابوسعید ایلخانی تا روی کار آمدن تیمور در ایران حکومت می کرده اند، تکنگاشت هایی دارد که در کنار زبده التواریخ، مهم ترین و درخور اعتنا ترین آثار تاریخی وی هستند (ر.ک. امیرخانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۳-۱۴۵). امیرخانی درباره بخش های مجموعه که شروع تألیف آن را ۸۲۰ق دانسته، چنین نظری دارد: بخش هایی از

جغرافیا عیناً در مجموعه تکرار شده است، تاریخ خلفای عباسی از مقتدر تا معتصم، ذیل جامع التواریخ رشیدی، تاریخ آل کرت، چهار رساله کوتاه با عنوان های پادشاهی طغایمور، پادشاهی امیر ولسی، تاریخ امرای سربداریه و تاریخ امیر ارغونشاه، تاریخ آل مظفر، ذیل ظفرنامه نظام شامی، تاریخ شاهرخ که نگارش جدیدی از تألیف پیشین اوست. اثر دیگر او مجمع التواریخ سلطانی در چهار ربع است که ربع آخر را زبده التواریخ بایسنقری نامیده است (ر.ک. امیرخانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۵-۱۵۶). ایشان عنوان اثر اخیر را مجمع التواریخ سلطانی آورده که صورت صحیح آن مجمع التواریخ السلطانیه است.

نکته درخور توجه اینکه امیرخانی، تنها پژوهشگری است که آثار منتسب به حافظ ابرو را هم نام برده است. او این آثار را برشمرده و گاهی درباره صحت یا رد انتساب آن ها به حافظ ابرو نظر داده است. این آثار عبارت اند از:

- ذیل تاریخ گزیده: باستانی راد، اولین مصحح این اثر، آن را از حافظ ابرو دانسته، ولی ایرج افشار، دیگر مصحح این اثر، آن را از زین الدین فرزندان حمدالله مستوفی دانسته است. نوایی، دیگر مصحح، این اثر را از حافظ ابرو دانسته و نظر افشار را رد کرده است. به نظر امیرخانی این «ذیل» را مورخی نه چندان زبردست نوشته و بخش های مهمی از ذیل جامع التواریخ حافظ ابرو را رونویسی کرده است (ر.ک. امیرخانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۹). از این اثر دو نسخه باقی مانده است که در یکی از آن ها نام مؤلف «زین الدین بن حمدالله قزوینی» است (درایتی، ۱۳۹۴، ج. ۱۸۰/۱۶).

- مقدمه شاهنامه بایسنقری: بیانی آن را از حافظ ابرو دانسته، اما ریاحی در سرچشمه های فردوسی شناسی این انتساب را رد کرده است. به نظر ریاحی صفحات اول این مقدمه از آن حافظ ابروست

۷-۲- رضازاده

دانشنامه جهان اسلام نیز به حافظ ابرو و آثار او مدخلی را اختصاص داده و رضازاده نوشتن آن را عهده‌دار شده است. آثار حافظ ابرو که این دانشنامه معرفی کرده، از این قرارند: ۱- ذیل جامع التواریخ؛ ۲- ذیل ظفرنامه شامی (۸۱۴ق)؛ ۳- جغرافیای حافظ ابرو. رضازاده ضمن نام بردن از این اثر، نوشته است: «دلیل به درازا کشیدن و احتمالاً به سر نرسیدن تألیف کتاب، آن بود که در میانه کار در ۸۲۰ق شاهرخ تألیف یک کتاب تاریخی را به عهده وی گذاشت. به گونه‌ای که ذیل و تکمله‌ای بر ترجمه تاریخ طبری، جامع التواریخ و ظفرنامه شامی باشد و حوادث را تا زمان سلطنت وی ادامه دهد» (رضازاده، ۱۴۰۱، ج. ۱۲/ذیل حافظ ابرو)؛ اما پس از این، رضازاده از این اثر اخیر (کتب تاریخی) حرفی نزده و در فهرست شماره‌دار عنوان‌های آثار حافظ ابرو آن را جای نداده است؛ ۴- مجمع التواریخ السلطانیه: شامل چهار ربع است که ربع آخر آن، زبدة التواریخ بایسنقری نام دارد؛ ۵- پنج رساله تاریخی: درباره حوادث دوران امیر تیمور گورکان؛ شامل پادشاهی طغاتی‌مور، پادشاهی امیر ولی، تاریخ امرای سربداریه، تاریخ امیر ارغونشاه، تاریخ انتهای احوال ملوک کرت؛ ۶- تاریخ شاهرخ میرزا که حافظ ابرو مطالبی به آن افزود و در ضمن زبدة التواریخ درج کرد؛ ۷- تاریخ آل مظفر؛ و ۸- تاریخ ملوک کرت. دو عنوان اخیر بخش‌هایی از کتاب جغرافیا و مجمع التواریخ هستند (رضازاده، ۱۴۰۱، ج. ۱۲/ذیل حافظ ابرو).

۳- آرای مصححان درباره شمار و عنوان آثار وی

دیدگاه‌های مصححان آثار حافظ ابرو درباره تعداد و نام آثار وی را در جدول ۱ آمده است.

(امیرخانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۶۱). امیرخانی درباره

انتساب این اثر به حافظ ابرو نظری نداده است.

- معز الأنساب فی شجرة الأنساب: امیرخانی مطابق نظر جان وودز آن را تألیف حافظ ابرو دانسته، سپس با استناد به مشابتهایی بین این اثر و زبدة التواریخ دلایلی در صحت این انتساب ارائه داده است (ر.ک. امیرخانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۶۲-۱۶۳).

همچنین، امیرخانی از نسخه‌های خطی حافظ ابرو چنین یاد کرده است: مجمع التواریخ السلطانیه، مجموعه، ذیل جامع التواریخ، تاریخ شاهرخ میرزا، ذیل ظفرنامه و جغرافیا (با عنوان تاریخ حافظ ابرو در چند فهرست) (ر.ک. امیرخانی، ۱۳۹۵، ص. ۴۲۷-۴۴۲).

۲-۶- م حمد شهری

بخش دوم از زبدة التواریخ بایسنقری را فاتحی تصحیح و چاپ کرده است. همچنین، مقدمه این اثر را شهری نوشته است که در بخش معرفی آثار حافظ ابرو با توجه به ارجاع چند باره به متن انگلیسی دایرةالمعارف اسلام، به نظر می‌رسد مطالبش را از روی همین منبع نوشته باشد. ایشان از آثار حافظ ابرو چنین یاد کرده است: ۱. ذیل جامع التواریخ؛ ۲. تاریخ آل مظفر؛ ۳. تاریخ ملوک کرت و نیز چهار رساله (طغاتی‌مور، امیر ولی، سربداریه، ارغونشاه) که با رساله‌ای دیگر با نام پنج رساله تاریخی (تصحیح و چاپ توسط تاور)؛ ۴. تاریخ حضرت صاحبقرانی امیر تیمور گورکانی؛ ۵. ذیل ظفرنامه؛ ۶. تاریخ شاهرخ میرزا تا ۸۱۹ق؛ ۷. مجمع التواریخ سلطانی (دارای جلد چهارم با عنوان زبدة التواریخ)؛ ۸. جغرافیای حافظ ابرو (حافظ ابرو، ۱۴۰۰، ص. ۲۶-۲۸). جالب اینکه ایشان عنوان اثر اخیر را مجمع التواریخ سلطانی آورده که صورت صحیح آن مجمع التواریخ السلطانیه است.

جدول ۱: شمار و نام آثار حافظ ابرو از نگاه مصححان

مجموعه شامل: ۱- مقدمه و فهرست تاریخ طبری (ح)؛ ^۱ ۲- تاریخ طبری؛ ۳- ذیل تاریخ طبری (ح)؛ ۴- مقدمه و فهرست جامع التواریخ؛ ۵- سه جلد جامع التواریخ؛ ۶- تاریخ و نسب ملوک کرت؛ ۷- چهار قطعه کوچک (ح)؛ ۸- طغاتی‌مور؛ ۹- امیر ولی؛ ۱۰- سربداریه؛ ۱۱- ارغونشاه؛ ۱۲- ذیل جامع التواریخ (ح)؛ ۱۳- تاریخ آل مظفر؛ ۱۴- ظفرنامه شامی؛ ۱۵- ذیل ظفرنامه (ح)؛ ۱۶- تاریخ شاهرخ	کریمی (حافظ ابرو، ۱۳۲۸)
۱۲ (شامل: ۶، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۹- اولجایتو تا آغچگی و ۲۰- تاریخ صاحبقرانی)، ۲۱- جغرافیا، ۲۲- مجموعه	بیانی (حافظ ابرو، ۱۳۵۰)
مجموعه (شامل: ۱، ۲، ۴، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶)، ۱۷- مجمع التواریخ السلطانیه (۱۸- جلد چهارم: زبده التواریخ)، ۲۱	تاویر (حافظ ابرو، ۱۹۵۸)
۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۲۱ (جغرافیای مختلط با تاریخ)	مایل هروی (حافظ ابرو، ۱۳۴۹)
مجموعه (شامل: ۲، ۳، ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۲۳- ترجمه یمینی، ۲۴- تاریخ بیهقی، ۲۵- سلجوقنامه)	نفیسی (۱۳۶۳)
۲۱ (با نام تاریخ)	ورهرام (حافظ ابرو، ۱۳۷۰)
۱۷ (شامل: ۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۲۰، ۲۱)	سید جوادی (حافظ ابرو، ۱۳۷۲)
۱۲، ۱۶، ۱۷، ۲۱ و ۲۶- تحریر جدیدی از جامع التواریخ	اذکائی (۱۳۷۳)
کتاب (شامل: ۲، ۵، ۱۴، ۱۷ (نام آن را نیاورده و گفته است تاریخ جهان در ۴ جلد)، ۱۸، ۲۱، ۲۶	بارتولد (۱۳۷۵).
مجموعه (شامل: ۱، ۲، ۳، ۵، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۲۰)، ۱۷ (تکمله ۲ و ۵ است)، ۱۸، ۲۱، ۲۷- تاریخ ملوک شرق	سجادی و آل داوود (حافظ ابرو، ۱۳۷۵).
مجموعه (شامل: ۳، ۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲ منسوب به او، ۱۳، ۱۵، ۱۶ و ۲۸- تاریخ‌های محلی)، ۱۷، ۲۱، ۱۸	کشاورز قاسمی (۱۳۸۸)
مجموعه (شامل: ۲، ۳، ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، بخش‌هایی از ۲۱، ۲۸- تاریخ خلفای عباسی)، ۱۷، ۱۸، ۲۹- ذیل تاریخ‌گزیده (منسوب به او)، ۳۰- مقدمه شاهنامه بایسنقری (منسوب به او)، ۳۱- معز الأنساب (منسوب به او)	امیرخانی (۱۳۹۵)
۶، چهار رساله (۸، ۹، ۱۰، ۱۱)، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۱	شهری ابرو (حافظ ابرو، ۱۴۰۰)
۶، پنج رساله تاریخی (۸، ۹، ۱۰، ۱۱ و بخشی از ۶)، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸	رضازاده (۱۴۰۱)

۱. (ح) یعنی حافظ ابرو خودش تألیف کرده است.

مقایسه داده‌ها:

علاوه بر اختلافی که در تعداد آثار دیده می‌شود و از ۱۶ تا ۳۱ اثر متغیر است، برخی از اختلاف‌های مهم دیگر و نقدهایی که بر برخی از فهرس وارد است، به شرح زیر است از:

نکته بسیار مهم اینکه فقط کریمی آثار حافظ ابرو را با عنوان «مجموعه» یاد می‌کند. دیگران یا به آن اشاره نکرده‌اند یا مجموعه حافظ ابرو را شامل برخی از این آثار دانسته‌اند. سجادی و آل داوود در *جغرافیای حافظ ابرو* (۱۳۷۵) از ۱ تا ۱۶ را مانند کریمی در ذیل کتاب *ظفرنامه نظام‌الدین شامی* (۱۳۲۸) با عنوان «مجموعه» معرفی کرده‌اند؛ اما کشاورز قاسمی (۱۳۸۸) از آثار دیگری به عنوان مجموعه نام برده است که برخی از آن‌ها مثل ذیل *جامع التواریخ*، *ذیل ظفرنامه* و *تاریخ شاهرخ* را یک بار نام برده و بار دیگر آن‌ها را به عنوان بخش‌هایی از مجموعه آورده است. بیانی نیز از همان اجزای مجموعه کریمی نام برده، اما آن‌ها را در ذیل *جامع التواریخ* گنجانیده و بعد از مجموعه نام برده، ولی بیان نکرده شامل چه بخش‌هایی است. حاج سید جوادی مجمع *التواریخ* را مجموعه آثار حافظ ابرو دانسته و تنها کسی است که این نظر را دارد. بارتولد از اطلاق عنوان مجموعه خودداری کرده و بیان کرده که حافظ ابرو تألیفات تاریخ جهان را در یک «کتاب» گرد آورده است. بیانی و وره‌رام بر این باورند که حافظ ابرو تاریخ شاهرخ را به ذیل جامع التواریخ افزود، تاور نیز اظهار می‌کند که حافظ ابرو تاریخ شاهرخ را به مجموعه و *زبدۃ التواریخ* افزود، همچنین، رضازاده بیان می‌کند که حافظ ابرو تاریخ شاهرخ را به *زبدۃ التواریخ* افزود و کشاورز قاسمی آورده است که حافظ ابرو تاریخ شاهرخ را به مجمع التواریخ و مجموعه اضافه کرد. کریمی یادآور شده که حافظ ابرو سه جلد جامع

التواریخ را کلمه به کلمه در «مجموعه» خود آورده است؛ اما بارتولد بر این باور است که حافظ ابرو قسمت اعظم *جامع التواریخ* را نوشته است.

بارتولد نام تاریخی را که به دستور بایسنقر نوشته، نیاورده و فقط ذکر کرده حافظ مأمور به نوشتن تاریخ جهان شد و از *زبدۃ التواریخ* - نه به عنوان جلد چهارم که به عنوان جایگزین بخش از دست‌رفته - نام برده است.

کریمی از «چهار قطعه کوچک» به نام‌های *طغایمور*، *امیر ولی*، *سربداریه* و *ارغونشاه* نام برده است؛ اما دیگران این‌ها را یا به طور مجزا نام برده‌اند یا مانند کشاورز قاسمی آن‌ها را «بررسی‌های کوتاه» نامیده است. سجادی و آل داوود به «فصول کوتاهی از چند سلسله کوچک در عصر مغول» اشاره کردند؛ اما نام آن فصول را نیاوردند (*حافظ ابرو*، ۱۳۷۵)، سپس آل داوود بخش‌های مختلف آن را نام برده که شامل *ذیل ظفرنامه* و *ذیل جامع التواریخ* است؛ اما کمی بعدتر دوباره از تک‌تک این آثار به عنوان آثار حافظ ابرو یاد کرده؛ یعنی آن‌ها را در ذیل یک عنوان کتاب یا رساله جای نداده است (*حافظ ابرو*، ۱۳۹۸). همچنین، اینکه یک بار از رساله *طغایمور* و *امیر ولی* و *ارغونشاه* نام برده بعد دوباره ذیل عنوان پنج رساله تاریخی آن‌ها را آورده است. شهری ظاهراً کتاب پنج رساله تاریخی را ندیده و ازین‌رو از رساله آخر به عنوان «یک رساله دیگر» نام برده است.

گروهی فقط به عنوان *تاریخ ملوک کرت* بسنده کرده‌اند، درحالی‌که برخی دیگر آن را قسمتی از *تاریخ ملوک کرت* خوانده و دسته‌ای نیز بر عنوان *انتهای احوال ملوک کرت* تصریح داشته‌اند.

در میان پژوهشگران، فقط رضازاده *تاریخ آل مظفر* و *تاریخ ملوک کرت* را بخش‌های از *جغرافیا* و مجمع *التواریخ* دانسته است (!).

در میان مصححان، فقط کریمی از فهرست و

مقدمه تاریخ طبری و جامع التواریخ و ظفرنامه شامی سخن گفته است.

کشاوری قاسمی ذیل جامع التواریخ را «منسوب» به حافظ ابرو دانسته و بارتولد یادآور شده که حافظ ابرو نسخه جدیدی از جامع التواریخ را نوشت که جایگزین قسمت اول زبدة التواریخ شد. امیرخانی بیان داشته که حافظ ابرو ذیل جامع التواریخ را در زبدة التواریخ بازنویسی کرد.

درحالی که بیشتر افراد از جغرافیا نام برده‌اند، برخی نیز به جغرافیای تاریخی اشاره کرده‌اند. سجادی و آل داوود از «طرح تاریخ کامل ایران» سخن گفته‌اند؛ یعنی تألیفات حافظ ابرو را طرحی دانسته‌اند که «مجموعه» او را پدید آورده است.

برخی از «تاریخ صاحبقرانی» نام برده‌اند و برخی همان را «تاریخ امیر تیمور» نامیده‌اند.

درباره عنوان جغرافیا دیدگاه‌ها چند دسته است: برخی آن را جغرافیا نامیده‌اند، برخی جغرافیای تاریخی. ورهرام با توجه به نسخ خطی نام آن را تاریخ حافظ ابرو آورده، ولی امیرخانی بیان داشته این اثر عنوانی ندارد.

۴- آثار حافظ ابرو در فهرس دست‌نویس

بررسی فهرس نسخه‌های خطی درباره آثار حافظ ابرو نشان می‌دهد که دست‌نویس‌های زیر در کتابخانه‌های ایران موجود است: احوال سلاطین کرت، پادشاهی طغاتی‌مور، تاریخ آل مظفر، تاریخ شاهرخ، تاریخ و جغرافیای حافظ ابرو، جغرافیا، ذیل جامع التواریخ، ذیل ظفرنامه، مجمع التواریخ السلطانیة (درایتی، ۱۳۹۴، ج. ۵۶۹/۳۵). همچنین، دست‌نویس‌های این آثار با عنوان‌های زیر در کتابخانه‌های دیگر کشورها نیز یافت می‌شود: «تاریخ

و نسب ملوک قارات، تاریخ شاهرخ = تاریخ بندگی حضرت، تاریخ آل مظفر، ذیل جامع التواریخ فی دولت جنگیز و اولاده = مجمع التواریخ، زبدة التواریخ، سیره النبی، کتاب الجغرافیا، کلیات حافظ ابرو = مجموعه حافظ ابرو» (قره‌بلوط، ۲۰۰۱، ج. ۱۴۲۰/۲). نکته درخور توجه آنکه در هیچ‌یک از منابع، اثری با عنوان سیره النبی - آن‌گونه که قره‌بلوط ذکر کرده - در فهرست آثار حافظ ابرو ثبت نشده است. در واقع این اثر از منابع حافظ ابرو بوده است؛ چنان‌که برخی از محققان از سیر النبی به عنوان یکی از منابع حافظ ابرو در نوشتن مجمع التواریخ السلطانیة نام برده‌اند (آل داوود، ۱۳۹۸، ج. ۲۰/ذیل مدخل حافظ ابرو).

۵- آثار چاپ‌شده حافظ ابرو

این آثار عبارت‌اند از:

برگزیده زبدة التواریخ (به انگلیسی)؛ برگزیده زبدة التواریخ (به فرانسوی).

پنج رساله تاریخی (۱۹۵۹م)، فلیکس تاور، مصحح؛ پنج رساله تاریخی (۱۴۰۲)، محسن فاتحی، مصحح.

تاریخ سلاطین کرت (۱۳۸۹ و ۱۳۹۸)، محدث، مصحح؛

جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو (۱۳۷۰)، غلامرضا ورهرام، مصحح؛ جغرافیای حافظ ابرو (۱۳۷۵ در ۶ جلد؛ ۱۴۰۳ در ۲ جلد)، سید صادق سجادی و سید علی آل داوود، مصحح؛ جغرافیای حافظ ابرو بخش خراسان (۱۳۹۹ در ۲ جلد)، سید علی آل داوود، مصحح؛ جغرافیای حافظ ابرو قسمت ربع خراسان: هرات (۱۳۴۹)، مایل هروی.

ذیل جامع التواریخ رشیدی (۱۳۱۷ و ۱۳۵۰)، با مقدمه خان‌بابا بیانی.

ذیل کتاب *ظفرنامه* نظام‌الدین شامی (۱۳۲۸)،
تصحیح بهمن کریمی.

زبدة التواریخ (۱۳۷۲، ۱۳۸۰ و ۱۳۹۵، در ۴ جلد)،
سید کمال حاج سید جوادی، مصحح (۱۴۰۰)، به
کوشش محسن فاتحی.

مجمع التواریخ السلطانیة؛ قسمت خلفاء علویه
مغرب و مصر و نزاریان و رفیقان از تاریخ حافظ ابرو
با مطالب اضافی همین بخش از *جامع التواریخ*
رشیدالدین فضل‌الله همدانی و *زبدة التواریخ* ابوالقاسم
کاشانی (۱۳۶۴)، محمد مدرسی، مصحح.

جامع التواریخ رشیدالدین فضل‌الله همدانی و
مجمع التواریخ (از ربع اول تا بخشی از ربع سوم) نیز
در ۱۳۹۸ به همت محمدرضا غیاثیان به‌صورت
نسخه‌برگردان چاپ شده است.

برخی از پژوهشگران و مصححان -چنان‌که
دیدیم- پنج رساله تاریخی را جزو آثار حافظ ابرو
نوشته‌اند یا از رساله‌های آن به‌عنوان آثاری جداگانه
نام برده‌اند. این اثر اول بار به همت فلیکس تاور
چاپ شده و شامل رساله‌های زیر است: *پادشاهی*
طغایمور، *پادشاهی امیر ولی* (علی هندو)، *تاریخ*
امرای سربداریه، *تاریخ امیر ارغونشاه*، *تاریخ انتهای*
احوال ملوک کُرت. تاریخ وقایع و تاریخ نوشتن این
رساله‌ها عبارت‌اند از:

رساله اول درباره طغایمور است؛ یعنی وقایع سال
۷۳۸ق در پایان رساله آمده است: «ذکر فرزندان
پادشاه طغایمور و عاقبت احوال ایشان در تاریخ
حضرت سلطنت شعاری شرح داده آمده است»
(حافظ ابرو، ۱۹۵۸م، ص. ۸).

رساله دوم به وقایع بعد از طغایمور پرداخته و
شامل سرگذشت امیر ولی است؛ یعنی وقایع تا سال
۷۷۲ق در ابتدای رساله آمده است: «چون طغایمور به

دست جماعت سربداران کشته شد چنانچه ذکر آن
گذشت» (حافظ ابرو، ۱۹۵۸م، ص. ۹).

رساله سوم درباره سربداریه است و از شیخ خلیفه
شروع شده است؛ یعنی وقایع ۷۳۵ق به بعد در پایان
رساله آمده است: «بقایای قضایای ایشان تا آخر حال
در کتاب *ظفرنامه* و تاریخ حضرت سلطنت شعاری
مذکور است» (حافظ ابرو، ۱۹۵۸م، ص. ۲۶).

رساله چهارم به امیر ارغونشاه و وقایع ۶۴۱ تا
۸۲۰ق اختصاص دارد. در پایان آن آمده است:
«حالا که تاریخ هجری به هشتصد و بیست رسیده
است دختر امیر علی بیک که حرم محترم امیرزاده
محمد سلطان بود در دارالسلطنه هرات است»
(حافظ ابرو، ۱۹۵۸م، ص. ۳۰).

رساله پنجم بخش پایانی تاریخ سلاطین کُرت
است و وقایع ۷۲۹ تا ۷۸۵ق را در بر دارد.

نکته درخور بیان این است که تاور این رساله‌ها را
از *زبدة التواریخ* و ذیل *جامع التواریخ* برگزیده،
تصحیح کرده و در اثری با عنوان پنج رساله تاریخی
چاپ کرده است. نگارندگان نوشتار حاضر با مقایسه
متن پنج رساله و دیگر آثار حافظ ابرو به این نتیجه
رسیدند که متن چهار رساله نخست، در *زبدة التواریخ*
آمده و متن رساله پنجم، یعنی تاریخ سلاطین کُرت
بخشی از ذیل *جامع التواریخ* است. تاور بخش پایانی
تاریخ آل کُرت را تصحیح و چاپ کرده و بعدها
محدث این رساله را به‌طور کامل از نسخ دست‌نویس
ذیل *جامع التواریخ* برگزیده و تصحیح و چاپ کرده
است؛ پس اینکه برخی از پژوهشگران و مصححان
پنج رساله تاریخی را جزو آثار حافظ ابرو آورده‌اند،
نادرست است. دقیق‌تر این است که اسامی این چهار
رساله نباید جداگانه فهرست شود؛ زیرا بخش‌هایی از
زبدة التواریخ و ذیل *جامع التواریخ* هستند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

تعیین دقیق اینکه حافظ ابرو کدام بخش از تاریخ را در کدام یک از آثار خویش و با چه عنوانی گنجانده به دلایل زیر دشوار است:

۱- در مقدمه آثار تصحیح و چاپ شده از حافظ ابرو یا پژوهش‌هایی که به او و آثارش پرداخته‌اند، اطلاعات مغشوش و اشتباهات فراوانی درباره نام و تاریخ آثار حافظ ابرو آمده است.

۲- او مجبور به بروزرسانی بخش‌هایی از تاریخ معاصر خود شده است؛ مثلاً تاریخ زندگی و سلطنت شاه‌رخ را سه بار بروزرسانی کرد و هر بار آن را در یکی از آثار تاریخی گنجاند.

۳- عنوان‌گذاری کردن یا نکردن آثار هم از ایرادهای کار حافظ ابرو است؛ برای نمونه، ربع آخر مجمع‌التواریخ را زبدة‌التواریخ نامیده است؛ اما برای مجموعه تاریخ خود نامی انتخاب نکرده یا چنانکه مشاهده شد مطابق نظر برخی از مورخان کتاب جغرافیای او هم نامی نداشته است.

۴- حافظ ابرو چند کار را با هم انجام می‌داده، مثلاً در میان نوشتن جغرافیا شروع به نوشتن تاریخ کرده است.

۵- رونویسی کلمه‌به‌کلمه از منابع دیگر مثل تاریخ رشیدی و ظفرنامه صورت گرفته است؛ به‌طور مثال، مقایسه تاریخ سلاطین کرت با تاریخنامه هرات نشان می‌دهد که بیشتر آن را از روی تاریخنامه هرات عیناً رونویسی کرده یا تغییرات جزئی داده و نوشته است. حافظ ابرو به این موضوع که تاریخ رشیدی و ظفرنامه را عیناً رونویسی کرده، اشاره کرده است؛ اما به این موضوع که از روی تاریخنامه هرات نوشته، هیچ اشاره‌ای نکرده و حتی از آن اسمی نیاورده است.

۶- هنوز بخش‌هایی از آثار وی تصحیح و چاپ

نشده است که عبارت‌اند از: مجمع‌التواریخ (که بخشی از آن به‌صورت نسخه‌برگردان چاپ شده و بخشی از آن جداگانه تصحیح شده است)، زبدة‌التواریخ (که به‌شکل برگزیده انتخاب و تصحیح شده است) و آثار منسوب به حافظ ابرو که امیرخانی از آن‌ها نام برده است. متن این آثار دربردارنده اطلاعات ارزشمندی درباره نام و تاریخ آثار حافظ ابرو هستند که برای اثبات یا رد انتساب آثار منسوب به او نیز مفیدند.

در فهرست نسخه‌های خطی اثری با نام مجموعه یا کلیات به نام حافظ ابرو نیامده است؛ اما همه آثار او را می‌توان مجموعه‌ای تاریخی به حساب آورد که از ابتدا تا زمان مؤلف را در بر گرفته است. به‌هرروی انتساب مجموعه به حافظ ابرو نادرست است؛ اما برخی از آنچه در فهرست نسخ خطی به‌ویژه در فهرست مدون قره‌بلوط دیده شد، براساس آنچه در مقدمه آثار مصحح و نیز آثار قلمی پژوهشگران آمده، بدون شک از حافظ ابرو نیستند، ازجمله سیره‌النبی و کلیات و تاریخ و نسب ملوک قارات.

درباره موضوع اصلی این نوشتار، یعنی نام آثار حافظ ابرو تا زمانی که همه نسخه‌های دست‌نویس آثار او شناسایی، تصحیح و چاپ نشوند، نمی‌توان به‌طور متقن نظر داد. براساس آنچه بیان شد، حافظ ابرو از تعدادی از منابع رونویسی کرده و رساله‌هایی را نوشته و بعد، آن رساله‌ها را در قالب یک مجموعه (بدون نام) جای داده است یا اینکه می‌توان گفت حافظ ابرو تاریخ ایران را با زنجیره‌هایی از آثار خود و دیگران تکمیل کرده است؛ بنابراین برخی از پژوهشگران این آثار را جداگانه نام برده‌اند و پژوهش حاضر نیز از همین شیوه پیروی کرده تا بدون اطمینان به تشتمل موجود در پژوهش‌ها چیزی نیفزاید؛ ازاین‌رو در این نوشتار آثار او بدین‌گونه معرفی می‌شود: ذیل

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۲۸). ذیل کتاب ظفرنامه نظام‌الدین شامی (بهمن کریمی، مصحح). تابش. حافظ ابرو، عبدالله (۱۹۵۸م). پنج رساله تاریخی (فلکس تاور، مصحح). فرهنگستان علوم.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۴۹). جغرافیای حافظ ابرو قسمت ربع خراسان؛ هرات (مایل هروی، مصحح). بنیاد فرهنگ ایران.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۵۰). ذیل جامع التواریخ رشیدی (خانبابا بیانی، مصحح؛ ویرایش ۲). انجمن آثار ملی.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۷۰ الف). مجمع التواریخ السلطانیة (محمد مدرسی زنجانی زنجانی، مصحح). اطلاعات.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۷۰ ب). جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو (غلامرضا ورهرام، مصحح). اطلاعات.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۷۲). زبدة التواریخ (حاج سید جواد، مصحح). نی و سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۷۵). جغرافیای حافظ ابرو (سید صادق سجادی و سید علی آل داوود، مصحح). میراث مکتوب.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۸۰). زبدة التواریخ (حاج سید جواد، مصحح). نی و سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۸۹). تاریخ سلاطین کرت (میر هاشم محدث، مصحح). میراث مکتوب.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۳۹۸). جامع التواریخ و مجمع التواریخ (مقدمه غیاثیان؛ چاپ نسخه برگردان). میراث مکتوب.

حافظ ابرو، عبدالله (۱۴۰۰). زبدة التواریخ بایسنغری (محسن فاتحی، مصحح؛ محمد شهری مقدمه). آماره.

تاریخ طبری ترجمه بلعمی، ذیل ظفرنامه، ذیل جامع التواریخ، تاریخ حضرت صاحبقرانی (تیمور)، تاریخ شاهرخ میرزا، مجمع التواریخ السلطانیة که جلد آخر (چهارم) آن زبدة التواریخ نام دارد و جغرافیا.

تاریخ آل مظفر، تاریخ ملوک کرت، پادشاهی طغایتمور، پادشاهی امیر ولی، پادشاهی امیر ارغونشاه، تاریخ سربداریه بخش‌های از آثاری‌اند که در بند قبل نام برده شد. علاوه بر این‌ها وی از ظفرنامه، جامع التواریخ، تاریخ طبری و تا حدودی تاریخنامه هرات رونویسی کرده است.

به‌هرحال حافظ ابرو از ۸۱۳ق تا زمان مرگش، یعنی ۸۳۳ یا ۸۳۴ق به نوشتن تاریخ این سرزمین مشغول بود؛ حتی در صورتی که رونویسی کرده باشد یا ترتیب نگارش آن‌ها به‌درستی روشن نباشد یا اینکه تکراری نوشته باشد، باز هم آثاری ارزشمند با قلمی شیوا و خواندنی از خود به یادگار گذاشته است.

منابع

آل داوود، علی (۱۳۹۸). حافظ ابرو. در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (ج. ۲۰). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

اذکائی، پرویز (۱۳۷۳). تاریخنگاران ایران. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

اعتمادالسلطنه، محمد حسن (۱۳۶۳). تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران. امیرکبیر.

امیرخانی، غلامرضا (۱۳۹۵). تدویم و تحول در تاریخنگاری ایران (بررسی و تحلیل آثار حافظ ابرو). طرح نقد.

بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۷۵). حافظ ابرو و آثار او (لیلا ربن شه، مترجم). نشریه فرهنگ، (۱۹)، ۳۳-۶۶.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/43646/>

قره بلوط، علیرضا (۲۰۰۱م). *معجم التاریخ التراث الاسلامی* (ج. ۲۰). دار العقبة و قیصری.
کشاورز قاسمی، زهرا (۱۳۸۸). *زندگی و روش تاریخ‌نگاری شهاب‌الدین حافظ ابرو. فصلنامه نامه تاریخ پژوهان*، (۱۷)، ۱۱۸-۱۴۲.

<https://ensani.ir/fa/article/55671/>

نفیسی، سعید (۱۳۶۳). *تاریخ نظم و نشر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*. فروغی.

درایتی، مصطفی (۱۳۹۴). *فهرستگان نسخ خطی ایران* (ج. ۱۶، ۳۵). کتابخانه ملی.

رضازاده، معصومه (۱۴۰۱). *حافظ ابرو. در دانشنامه جهان اسلام* (ج. ۱۲). بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
سجادی، سید صادق و سید علی آل داوود، و غلامرضا امیرخانی (۱۳۹۴). *بررسی و تحلیل آثار حافظ ابرو مورخ و جغرافی‌دان بزرگ قرن نهم هجری. فصلنامه مطالعات ایرانی*، (۹)، ۷۵-۹۰.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1868496/>

References

- Al-Davood, A. (2019). Hafiz-i Abru. In *Da'irat al-Ma'arif-e Bozorg-e Eslami* (Vol. 20). Da'irat al-Ma'arif-e Bozorg-e Eslami. [In Persian]
- Amirkhani, G. (2016). *Tadavom va tahavvol dar tarikh-negari-ye Iran: Barrasi va tahlil-e asar-e Hafiz-i Abru* [Continuity and change in Iranian historiography: Analysis of the works of Hafiz-i Abru]. Tarh-e Naghd. [In Persian]
- Azka'i, P. (1994). *Tarikh-negaran-e Iran* [Historians of Iran]. Bonyad-e Moghoofat-e Dr. Mahmoud Afshar. [In Persian]
- Bartold, V. V. (1996). Hafiz-i Abru va asar-e ou [Hafiz-i Abru and his works] (L. Robanshah, Trans.). *Farhang Journal*, (19), 33-66.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/43646/> [In Persian]
- Etemad al-Saltaneh, M. H. (1984). *Tatbigh-e loghat-e joghرافیای-ye ghadim va jadid-e Iran* [Comparison of ancient and modern geographical terms of Iran]. Amir Kabir. [In Persian]
- Drayati, M. (2015). *Fehrestgan-e nosakh-e khatti-ye Iran* [Catalog of Iranian manuscripts] (Vols. 16, 35). National Library and Archives of Iran. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (1949). *Zeyl-e ketab-e Zafarnama-ye Nizam al-Din Shami* [Supplement to the Book of Zafarnama by Nizam al-Din Shami] (B. Karimi, Ed.). Tabesh. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (1958). *Panj resala-ye tarikhi* [Five historical treatises] (F. Tauer, Ed.). Academy of Sciences. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (1970). *Joghrafiya-ye Hafiz-i Abru: Ghesmat-e Rob'-e Khorasan; Herat* [Geography of Hafiz-i Abru: Quarter of Khorasan; Herat] (M. Haravi, Ed.). Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (1971). *Zeyl-e Jami' al-Tawarikh-e Rashidi* [Supplement to Rashidi's Jami' al-Tawarikh] (K. Bayani, Ed., 2nd ed.). Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (1991a). *Majma' al-Tawarikh al-Sultaniya* [The Sultanic Assembly of Histories] (M. Modarresi Zanjani, Ed.). Ettela'at. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (1991b). *Joghrafiya-ye tarikhi-ye Khorasan dar tarikh-e Hafiz-i Abru* [Historical geography of Khorasan in the history of Hafiz-i Abru] (G. H. Varahram, Ed.). Ettela'at. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (1993). *Zubdat al-Tawarikh* [The Cream of Histories] (A. Haj Seyyed Javadi, Ed.). Ney; Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (1996). *Joghrafiya-ye Hafiz-i Abru* [Geography of Hafiz-i Abru] (S. S. Sajjadi & A. Al-Davood, Eds.). Miras-e Maktoub. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (2001). *Zubdat al-Tawarikh* (A. Haj Seyyed Javadi, Ed.). Ney; Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (2010). *Tarikh-e salatin-e Kart* [History of the Kart Sultans] (M. Mohaddes, Ed.). Miras-e Maktoub. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. (2019). *Jami' al-Tawarikh va Majma' al-Tawarikh* [Jami' al-Tawarikh and Majma' al-Tawarikh] (Facsimile ed.). Miras-e Maktoub. [In Persian]

- Hafiz-i Abru, A. (2021). *Zubdat al-Tawarikh-e Baysonghori* [Baysonghori Zubdat al-Tawarikh] (M. Fatehi, Ed., M. Shahri, Intro.). Amareh. [In Persian]
- Keshavarz Ghasemi, Z. (2009). Zendegi va ravesh-e tarikh-negari-ye Shahab al-Din Hafiz-i Abru [Life and historiographical method of Shahab al-Din Hafiz-i Abru]. *Nameh-ye Tarikh-Pajouhan Quarterly*, (17), 118-142.
<https://ensani.ir/fa/article/55671/> [In Persian]
- Nafisi, S. (1984). *Tarikh-e nazm va nasr dar Iran va dar zaban-e Farsi ta payan-e gharn-e dahom-e hejri* [History of poetry and prose in Iran and the Persian language until the end of the tenth century Hijri]. Foroughi. [In Persian]
- Qara-Bolut, A. (2001). *Mu'jam al-Tarikh al-Turath al-Islami* [Dictionary of Islamic historical heritage] (Vol. 20). Dar al-Aqabah va Qaysari. [In Persian]
- Razazadeh, M. (2022). Hafiz-i Abru. In *Daneshnameh-ye Jahan-e Eslam* [Encyclopedia of the World of Islam] (Vol. 12). Bonyad-e Da'irat al-Ma'arif-e Eslami. [In Persian]
- Sajjadi, S. S., Al-Davood, A., & Amirkhani, G. (2015). Barrasi va tahlil-e asar-e Hafiz-i Abru morakh-e va joghrafiyadan-e bozorg-e gharn-e nohom-e hejri [Analysis of the works of Hafiz-i Abru, the great historian and geographer of the ninth century Hijri]. *Iranian Studies Quarterly*, (9), 75-90.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1868496/> [In Persian]